

Opuštěné pohraničí – krajinný fenomén bývalých Sudet

D. Matyáš, T. Kučera: Abandoned Boundary Area – Landscape Phenomenon of the Former Region Sudety. Život Prostr., Vol. 38, No. 6, 320 – 324, 2004.

The land cover/land use in the boundary area has changed rapidly after the displacement of the local society because of the World War II. The relatively densely populated countryside was gradually depopulated, the fields were afforested and the 400-years history of the former Bärnwald finished. This is what has happened in the entire boundary zone in Sudety, a part of it belonging formerly to the „Iron Curtain“ restricted area. The villages were derelict, fields have transformed to pastures, shrubs and forests. The number of the tree-patches has decreased, but they are larger now. The land cover diversity is also reduced. The present and future landscape functions will very likely change to those of the recreational and second-home area.

Opuštěné pohraničí se během 20. století podvrátelo stalo jedním z nejvýraznějších krajinných fenoménů, jaký do té doby neměl v tehdy poměrně hustě osídlené krajině období. V první vlně vysídlení – po druhé světové válce – byla z pohraničí odsunuta valná většina německy mluvícího obyvatelstva (odhaduje se, že to bylo kolem 3 milionů lidí). Druhá vlna následovala po komunistickém převratu v únoru 1948, kdy se začala na česko-německé a česko-rakouské hranici postupně tvořit tzv. železná opona. Zpočátku několikakilometrové, později – koncem 50. let – až desetakilometrové pásmo podél státní hranice bylo vysídleno, domy srovnány se zemí, celý prostor obehnaný ostnatými dráty. Zemědělské hospodaření v takovém prostoru, pochopitelně, zpravidla úplně zaniklo, na nejvyšší louky se přeměnily na extenzivní pastviny. Pokud pozemky dodnes nebyly zalesněny, popř. nezarostly lesem samovolně, byly buď extenzivně obhospodařovány, nebo využity jako technické zázemí pro pohraniční stráž, popř. ve zcela výjimečných případech při okraji pásma sloužily pro rekreační účely (Kučera, Guth, 1998). Na příkladu vývoje krajiny v okolí osady Neratov (Bärnwald) v Orlických horách lze ilustrovat obecný vývoj vysídlení Sudet, včetně rozhodujících dějinných společenských zvrátů. Snad jediným rozdílem oproti situaci podél železné opony bylo to, že zde nebyly všechny budovy včetně kostela srovnány se zemí (obr. 1a, b).

Přírodní poměry a historie Neratova

Neratov se nachází na východním svahu hřebene Deštné hornatiny pod Anenským vrchem (992 m) v nadmořské výšce 600 – 750 m, hranici s Polskem tvoří tok Divoké Orlice. Vesnice je obklopena lesy a protéká jí malý potok, který půlí neratovské údolí na chladný severní a teplý jižní svah. Zdejší potenciální přirozené vegetaci by odpovídaly květnaté bučiny s kyčelnicí devítilistou, v nejvyšších polohách pak smrkové bučiny či třtinové smrčiny. Současný vegetační pokryv Orlických hor je však dosti odlišný. Po příchodu člověka se bukový prales postupně přeměnil na pole a louky, původní bukovo-jedlové porosty v hřebenových partiích nahradil někdy na přelomu 16. a 17. století smrkový les. Po odsunutí sudetských Němců došlo k velkoplošným zalesněním neobhospodařovaného bezlesí smrkovými monokulturami. Tyto lesy se v posledních desetiletích potýkají s imisní zátěží a okusem zvěří. I pole, která po válce nepohltil les, z krajiny zmizela. Nahradily je louky a pastviny – bezlesí tak bylo přizpůsobeno živočišné produkci.

Neratov je bývalá sudetská vesnice Bärnwald, jejíž původní obyvatelé byli po 2. světové válce odsunuti; od té doby je hlavně rekreační osadou. Leží v chráněné krajině oblasti Orlické hory, která po celou totalitní éru stála na okraji zájmu, díky čemuž byly kulturní prvky v krajině ušetřeny podstatnějších změn. Proto

1. Kostel Nanebevzetí Panny Marie, který je od r. 1989 zapsán v seznamu chráněných památek: a – před 2. světovou válkou, b – v listopadu 2003, v pozadí Bystrické hory v Polsku. Foto: a – dobová pohlednice, b – D. Matyáš.

je dnes toto místo atraktivní pro rekreaci a lze předpokládat jeho další vývoj spojený se změnami krajiny. A jelikož při navrhování změn v krajině považujeme znalost její násilně přetržené historie za stěžejní pro to, aby bylo možno navázat na tradiční hodnoty a přitom neubrat místu na jeho estetické hodnotě, je nezbytná dobrá znalost předválečného uspořádání krajiny a její historie.

Podle pověsti byla v Neratově sklárna již v r. 1478, záhy však zanikla. První písemné zmínky pocházejí z let 1575 – 1576, koncem 16. století začala v Orlických horách rozsáhlá těžba dřeva pro Kutnou Horu. S ní přišla i velká vlna kolonizace převážně německých dělníků. V období 1740 – 1763 zuřily Slezské války, v letech 1770 – 1771 postihla hory neúroda a hladomor. Zemřela více než desetina obyvatelstva. V 19. století byl Bärnwald proslulý společenským životem. R. 1870 byla postavena silnice z Batzdorfu (Bartošovic) do Bärnwaldu a za osmnáct let byla prodloužena do Kronstadtu (Kunštátu, Orlické Záhoří). V r. 1869 zde vybudovali poslední školu, kterou mezi válkami navštěvovalo až 147 dětí (i ze sousedních vesnic). Od 19. století se zde hodně pašovalo (až do r. 1938). Od r. 1936 byla politická situace stále napjatější. Na hřebeni hor se začala budovat linie opevnění. Bärnwald byl podle Mnichovské smlouvy připojen k Německé říši, kde setrval až do konce května 1945. První divoké vyhnání na začátku července se týkalo asi poloviny obyvatel. V srpnu 1946 došlo k dalšímu odsunu původního obyvatelstva, 400 let dějin Bärnwaldu se tím uzavřelo. Opuštěná stavení rychle chátrala, zachovalých chalup se posléze ujala státní instituce Rodinná rekreace, která je propůjčovala lidem postiženým válkou. Takto začala historie Neratova jako rekreační osady. Zanikl

obchod, škola i hospoda, dnes naprostá většina objektů v Neratově slouží k individuální rekreaci. Počet udržovaných domů se ustálil na 60 – 70, což jsou dvě třetiny počtu stavení oproti období před 2. světovou válkou. Po r. 1989 byl neratovský kostel zapsán do seznamu chráněných památek.

Rozvoj zemědělství

Bärnwald byl v produkci potravin soběstačný. Ze začátku zde sedláci pěstovali len, oves, ječmen a žito trojpolním systémem a chovali dobytek. V polovině 17. století byla rozloha obdělávané půdy asi 120 ha. Na jižních stránkách dozrávalo obilí o dva týdny dříve než na severních, vegetační období je zde o dva měsíce kratší než v Polabí. Od r. 1784 (po hladomoru v l. 1770 – 1771) se začaly pěstovat brambory, po r. 1800 jetel, což umožnilo zvýšit stav dobytka o polovinu až dvě třetiny. Pěstovaly se také ovocné stromy, dařilo se včelařství. Druhá polovina 19. století byla ve znamení přechodu z trojpolního hospodaření na střídavé s osmiletým cyklem. Počátkem 20. století se začala používat umělá hnojiva a stroje. S rostoucími výnosy se zvětšovaly hospodářské celky, v některých oblastech, kde nádeníci našli práci v továrnách, však chyběly pracovní síly. Dobrým odbytištěm zemědělských výrobků byly průmyslové a lázeňské oblasti na kladské straně – pro údolí horního toku Divoké Orlice například Bad Langenau (dnes Długopole Zdrój).

Před 2. světovou válkou vypadala skladba produkce takto: píce 21 %, žito 21 %, oves 20 %, brambory 10 %, ječmen 10 %, pšenice 5 %. Z ovocných stromů se zde pěstovaly hrušně, jabloně, švestky a třešně, ale dozrávaly o více než měsíc později než v Polabí. V r.

2. Katastrální mapa z r. 1840 (stabilní katastr). Zdroj: ČÚZK Praha, resp. KÚ v Rychnově nad Kněžnou.

1945 bylo podle Benešových dekretů v Neratově zabaveno 791,60 ha půdy. Po dvou letech však nebyl žádný zájemce o příděl, proto byly všechny výše ležící pozemky zalesněny. Zbývající zemědělskou půdu obhospodařoval (většinou jako pastvinu) až do r. 1990 státní statek v Bartošovicích.

Změny ve využití půdy v období 1840 – 1996

Přestože nejstarší katastrální mapa je z r. 1840 (obr. 2), lze se pomocí dalších historických pramenů pokusit o „extrapolaci krajiny“ ještě dále do minulosti. Neugebauer (1997) uvádí, že v polovině 17. století byla rozloha obdělávané půdy ca 120 ha, což při 140 obyvatelích představovalo zhruba 0,86 ha na jednoho člověka. O 200 let později (1840) připadalo 0,83 ha a r. 1915 až 0,96 ha na jednoho obyvatele. Z toho možno učinit závěr, že změny v Neratově do r. 1945 souvisely se změnami

počtu obyvatel. Po r. 1945 došlo kromě náhlé změny počtu obyvatel také ke změnám nároků člověka na zdejší krajinu; jejich důsledky dokumentují katastrální mapy. Sledujeme-li demografický vývoj, můžeme říci, že ke změnám ve zdejší krajině docházelo do roku 1945 v kontextu tří až čtyř století víceméně postupně. Stav v 2. polovině 18. století ilustruje mapa 1. (josefského) vojenského mapování z období 1763 – 1787, v níž les pokrývá partie hor až nad 900 m n. m (Neugebauer, 1997).

Katastrální mapy z let 1840 a 1915 zachycující Neratov v době nejvyššího počtu obyvatel v jeho historii, se od mapy z r. 1996 (obr. 3) nijak podstatně neliší (tab. 1). Za největší změny v tomto období považujeme zánik pastevních lesů, pokles rozlohy pastvin a ostatních ploch ve prospěch polí. Zvětšila se rozloha zastavěné plochy, počet plošek této kategorie vzrostl z 230 na 288 (a zvyšoval se až do vysídlení po 2. světové válce), což při poklesu

3. Katastrální mapa z r. 1996 (katastr nemovitostí). Zdroj: ČÚZK Praha, resp. KÚ v Rychnově nad Kněžnou.

počtu obyvatel ze 450 (r. 1840) na 392 (r. 1915) v průměru znamenalo mírné zvýšení komfortu bydlení.

Počátkem 20. století se také začala používat umělá hnojiva a stroje, takže zemědělská produkce se zvýšila i absolutně. Ještě předtím, v druhé polovině 19. století, však došlo k jiné, neméně důležité změně v zemědělství: přechodu z trojpolního hospodaření na střídavé s osmiletým cyklem. To mohlo mít za následek zvýšení heterogenity krajinného pokryvu.

Razantní změnu v mnoha směrech přinesly Neratovu události následující po odsunu sudetských Němců. Od té chvíle začala zdejší krajina plnit jiné funkce než dosud. Rozsáhlá neratovská pole už neměl kdo obhospodařovat, takže byla zalesněna. Ani pole v intravilánu nebyla ušetřena poválečných změn – na jejich místě vznikly louky a pastviny. Změnily se i hydrologické poměry, objevily se bažiny a meliorované plochy. Došlo ke scelení mnoha sousedících pozemků patřících

do stejné kategorie využití půdy (je to logické, všechny měly stejného vlastníka), díky čemuž klesl celkový počet plošek o třetinu. Ze stejných důvodů se i rozloha cest v Neratově snížila na dvě třetiny oproti období před válkou. Zhruba třetina domů postupně zchátrala, dnes na jejich místě nacházíme pouze ruiny zarostlé náletem (většina z nich je v katastrálních zápisech stále značena jako zastavená plocha). Hodnota průměrné fraktální dimenze vážené rozlohami jednotlivých plošek se sice snížila, ale nijak výrazně. Je to dáno tím, že hranice pozemků (jejich členitost), pokud nezmizely scelením, zůstaly většinou stejné jako před válkou.

Se změnami ve využití půdy se měnil i krajinný pokryv. Z obhospodařované a kulturní krajiny se postupem času stala krajina opuštěná, zanedbaná. Bylo tak dáno více prostoru přírodě, i když rozhodující vliv tu stále měl člověk. Vlhčí stanoviště podél malých potočků, převážně někdejší louky, spontánně zarostly ol-

Tab. 1: Využití půdy v katastrálním území Neratovice (celková plocha katastrálního území je 815 ha)

Kategorie	Využití půdy				
	1840	1915		1996	
	[ha]	[ha]	změna oproti r. 1840 [%]	[ha]	změna oproti r. 1915 [%]
Bažina	–	–	–	1,6	nově
Cesta	16,9	18,7	+10,2	12,0	-35
Les	337,1	333,6	-1,0	675	+102
Louka	74,3	71,3	-4,0	65,2	-8
Ostatní plocha	2,2	1,4	-35,7	3,3	+129
Pastevní les	0,8	–	zanikl	–	–
Pastvina	12,3	5,7	-53,7	47,6	+733
Pole	361,4	374,8	+3,7	–	zanikla
Vodní plocha	5,1	4,8	-4,0	4,9	+0,4
Zahrada	0,9	1,1	+27,0	1,3	+12
Zastavěná plocha	3,3	3,9	+19,1	4,0	+3

šemi, sušší místa, zejména někdejší pole, byla zalesněna nebo přeměněna na louky či pastviny. Stádia zarůstání lesem dokumentují letecké fotografie z 50. – 60. let. Pionýrské dřeviny, jako bříza a jeřáb se na takových místech snadno uchytí a postupně se odtud mohou šířit do neobhospodařovaných ploch. V Neratově kamenné valy po válce pohřbil les, ale na stráních Černého vrchu takto vznikly zajímavé heterogenní struktury. Postupně dochází k homogenizaci krajiny a zvyšuje se neprostupnost matrice (cf. Guth a kol., 1995). Od r. 1996 krajina doznala dalších změn. Kromě velké pastviny v jižní části osady (v r. 1996 to byla louka), na které se ve vegetačním období pase masné plemeno skotu, už v Neratově žádné jiné pastviny nejsou. Využití luk pro pastvu je poměrně dynamické a odpovídá aktuálním potřebám, oproti minulosti je obecně rozloha pastvin nižší.

Budoucnost Neratova?

Lidé žijící na katastrálním území Neratova přeměnili postupně zhruba polovinu rozlohy lesa v mozaiku luk a polí. Po čtyřech staletích ji zase jiní lidé uměle zalesnili. Událostmi po 2. světové válce spolu se zánikem sudetské kultury v našem pohraničí skončily i dějiny obce Bärnwald. Do krajiny pak přišli noví obyvatelé a hledali si k ní vztah. Změny v Neratově (ale také v celém údolí horního toku Divoké Orlice) jen potvrzují, že dnešní kulturní krajina je logickým důsledkem hlavně potřeb a možností člověka. Nyní stojíme na prahu další epochy, dějin integrované Evropy – kon-

tinentu, jehož krajinu po staletí formovaly desítky různých kultur. Netroufáme si odhadnout, jaké změny to naší, po válce opuštěné krajině přinese, jsme si však jisti, že tyto změny budou kopírovat nároky člověka na prostředí, ve kterém žije, jako tomu bylo i v minulosti. Jedním z možných budoucích scénářů je převážující využití území jako zázemí pro „venkovskou“ rodnou rekreaci, které však do jisté míry kontrastuje s hospodářským rozvojem venkova.

Literatura

- Guth, J., Kettnerová, S., Kučera T.: Pohled do nitra „železné opony“ – 40 let postsynantropního vývoje krajiny. Zprávy Čes. Bot. Společ. Praha, 30, 1995, 12, s. 69 – 76.
- Kučera, T., Guth, J.: Stabilization of the Natural Landscape in the Bohemian Forest Frontier Area (Czech Republic/Germany) Abandoned for 40 years. In: Kovář P. (ed.): Nature and Culture in Landscape Ecology (Experiences for the 3rd Millenium). Present and Historical Nature-Culture Interactions in Landscapes. CZ-IALE, Charles University. The Karolinum Press, Prague, 1998, p. 183 – 190.
- Neugebauer, R.: Dějiny Bärnwald / Neratova, 1997, 70 s., <http://orlickehory.net/Mista/neratov.htm>

Mgr. Daniel Matyáš, 561 02 Dolní Dobrouč 467,
matyas.d@seznam.cz.

RNDr. Tomáš Kučera, PhD., Ústav ekologie krajiny
AV ČR, Na Sádkách 7, 370 05 České Budějovice,
kucera@uek.cas.cz.